

Олександр Алмазов

РОЛЬ СТРЕЛЬЦЬКИХ ГОЛІВ У БАТУРИНІ У ВІДНОСИНАХ ГЕТЬМАНІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З МОСКВОЮ В 1670-1680-і рр.

Стаття присвячена питанню про роль голів стрільців у Батурині у взаємодіях гетьманів Лівобережної України і Москви в 1670-1680-х рр. Це питання розкривається крізь розглядання функцій стрілецьких голів, а також історії їх появи у Батурині.

Ключові слова: стрілецькі голови, Батурин, Гетьманщина, гетьман, російсько-українські відносини.

Запорозьке військо, чиє входження до складу Росії було закріплене рішеннями Земського собору 1653 р. і Переяславською радою 1654 р., отримало широку автономію під владою російського царя. Ця автономія збереглася для Лівобережної України після того, як в 1660 р. де-факто, а в 1667 р., за умовами Андрусівського перемир'я, де-юре Українська Гетьманщина виявилася розділеною між Росією і Річчю Посполитою.

При тому, що гетьмани Лівобережної України мали можливість безпосередньо зноситися з Москвою через листування, а також відправку і прийняття «послів», вони взаємодіяли з російськими воєводами та іншими посадовцями, у тому числі з головами московських стрільців у Батурині. Метою цієї роботи є розгляд ролі батуринських стрілецьких голів (стрілецьких полковників) у відносинах гетьмана та Москви.

Спершу треба сказати декілька слів про появу стрілецького гарнізону і стрілецького полковника у Батурині. На початку 1666 р. у місто уперше був відправлений воєвода, а також було вирішено розмістити там гарнізон «ратних людей». Батуринським воєводою став Т. Д. Клокачов¹. Під час повстання під керівництвом гетьмана І. М. Брюховецького в 1668 р. українські козаки його полонили і віддали кримським татарам². Новий воєвода призначений не був, оскільки Глухівські договірні російсько-українські статті 1669 р. визначили, що російські воєводи повинні залишитися тільки в п'яти містах: Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові та Острі³.

Проте весною 1670 р. Батурин став резиденцією гетьмана Лівобережної України Д. І. Многогрішного⁴. Вже в квітні того ж року гетьман просив прислати стрільців у Батурин, щоб вони охороняли його, небезпідставно побоюючись змови старшини. У відповідь уже в травні того ж року був присланий приказ (полк) московських стрільців. Далі посилення стрільців для охорони гетьмана стало традицією, і вони перебували у Батурині постійно⁵. 18 серпня 1670 р. гетьман Д. І. Многогрішний дякував цареві Олексію Михайловичу за присилання у Батурин наказу московських стрільців на чолі зі стрілецьким головою М. П. Колупаєвим⁶. Отже, до цього часу стрільці вже були прислані.

У цілому відносно стрілецьких голів варто сказати, що вони були нижчі за статусом, ніж городові воєводи, у підпорядкуванні яких, вони, як правило, перебували (стрілецькі голови у Батурині – виняток). Комплектування стрілецьких голів найчастіше відбувалося з числа вихідців з нижчого прошарку людей служивих по

© Алмазов Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, викладач історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук (м. Москва, Росія).

«вітчизні» – дітей боярських⁷. Стрілецькі голови у Батурині за своїм статусом наближалися до воєвод. У кінці 1682 р. або на початку січня 1683 р. цей статус був за ними закріплений офіційно: вийшов царський указ, згідно з яким батуринському стрілецькому полковникові було дозволено називати себе воєводою у відписках та інших документах⁸.

Під керівництвом стрілецьких голів у Батурині служив «приказ» (полк) стрільців. Максимальна його чисельність спостерігалася на початку 1670-х рр. У січні 1672 р. гетьман Д. І. Многогрішний говорив старшині, що під керівництвом стрілецького голови Г. Є. Неєлова служить 1000 стрільців; це відповідало нормативній чисельності приказу стрільців⁹. Проте в 1673 р. чисельність батуринських стрільців була удвічі меншою: 31 грудня з Москви та інших міст було прислано 500 стрільців на чолі із стрілецьким головою С. А. Бердяєвим¹⁰. У 1684 р. з полковником П. Ієвлевим у місто було послано більше 500 стрільців. Гетьман І. Самойлович 27 січня відправив до царя «лист» з проханням про присилання хлібних запасів тим стрільцям, які прислані понад число 500 чоловік, пояснюючи своє прохання недоліком продовольства у Батурині¹¹.

Далі варто сказати про функції стрілецьких голів у Батурині. Передусім, це керівництво охороною гетьмана. Тут необхідно відмітити, що стрілецький гарнізон у Батурині був розквартирований за межами малого замку, де розташовувалася резиденція гетьмана і генеральної старшини. У силу цього під час усунення Д. І. Многогрішного від гетьманства стрілецький голова Г. Є. Неєлов послав стрільців у малий замок допомогти козацькій старшині заарештувати гетьмана. Відповідно, стрільці передусім відповідали за правоохорону в місті, зовнішні укріплення Батурина, стояли по стінах і воротах, пропускали тих, що в'їжджає. Про це, зокрема, є свідчення очевидця, яке, проте, відноситься до 1700 р.¹² Стрільці відповідали за порядок у Батурині і у разі відсутності гетьмана. Наприклад, 9 січня 1687 р. вийшов царський указ на час участі гетьмана в 1-му Кримському поході «у Батурині бути» полковникові А. Гамільтону. Наказано також йти у Батурин і підполковникові А. Родичеву з полком московських стрільців чисельністю 500 стрільців¹³.

Єдиний випадок, коли в даний період стрілецький голова зі своїм наказом покинув Батурин, – Конотопська генеральна рада 1672 р. 11 червня 1672 р. Г. Є. Неєлов прибув з полком стрільців на раду в Козачу Діброву¹⁴. Зазначимо, що за день до цього, 10 червня, старшина на чолі з виконуючим обов'язки гетьмана генеральним обозним П. Забілою просила білгородського розрядного воєводу Г. Г. Ромодановського про те, щоб полк стрільців залишився у Батурині, оскільки в місті багато військових запасів, а також через те, що тут більше нікому стежити за порядком¹⁵.

Є відомості, що стрільці також брали участь у лагодженні батуринських укріплень. Піддядчий приказу Малої Росії С. Часовніков, який приїжджав у липні 1675 р. у Батурин на зустріч з гетьманом, пізніше доповідав у Москві, що у Батурині московські стрільці лагодять замок і велике місто¹⁶.

Заарештовані за звинуваченням у зраді українці в період слідства і військового суду охоронялися російськими стрільцями у Батурині. Так, 22 листопада 1676 р. гетьман І. Самойлович писав у Москву, що ніжинський протопоп Симеон Адамович, що звинувачувався в участі у змові проти гетьмана¹⁷, був спійманий і відданий під караул стрільців під керівництвом С. І. Радишевського¹⁸. Стрільці також охороняли батуринську в'язницю, в якій містилися не лише правопорушники, а й також полонені турки і татари¹⁹.

Крім того, головам батуринських стрільців доручалося виконання деяких виробів стосовно російських «ратних людей». Так, у 1673 р. стряпчого конюха Акішева, що ширив у Малоросії чутки про те, що цар велів повернути з Сибіру Д. І. Многогрішного, було велено відправити до Батурина і чинити йому там торгіву страту у присутності представника гетьмана І. Самойловича. Виконати відповідний царський указ доручили стрілецькому голові Г. Є. Неєлову²⁰.

Стрілецькі голови у Батурині брали участь, як і їх сотники, у прийомах представників Малоросійського приказу, що приїжджали з Москви. Наприклад, 3 квітня 1672 р.

у присутності Г. Є. Неєлова обозний П. Забіла і старшина розмовляли з піддячим М. Алексєєвим²¹. Крім того, 7 грудня 1678 р. у Батурин приїхав стольник С. Є. Алмазов з платнею для української старшини, наступного дня він урочисто поїхав до гетьмана і старшини, а платню везли стрільці, яких він узяв у С. Радишевського²². Батуринські стрільці також зустрічали і проводжали деяких інших осіб, що приїжджали до гетьмана. Так, у жовтні 1674 р. батуринський стрілецький голова С. Бердяєв відправив до міста Глухова стрілецького сотника Ларіона Гнезділова, який повинен був спільно з братами дружини І. Самойловича зустріти гетьманських синів Семена і Григорія, що поверталися з Москви²³. Крім того, 31 липня 1684 р. гетьман писав у Москву, що разом з посланцем з Батурина у Київ воєводою Ф. П. Шереметєвим він відправив 50 чоловік з батуринських стрільців полку П. Ієвлева на чолі з Т. Харитоновим²⁴.

У обов'язок стрілецьких голів також входило приймати присягу російському цареві не лише у стрільців свого полку, але і у старшини, що була у Батурині. Необхідність у присязі виникала після смерті царя або зміни гетьмана. Зокрема, стрілецький голова Г. Є. Неєлов привів «до хресного цілування» старшину і батуринського війта після арешту Д. І. Многогрішного у березні 1672 р.²⁵

Крім того, перед головами стрільців у Батурині ставилося завдання інформувати Москву про усі найважливіші події, що відбувалися в гетьманській столиці або були пов'язані з гетьманом. Так, 1 травня 1685 р. І. Самойловичу була відправлена грамота про те, що батуринський стрілецький голова Б. С. Щербачов був звинувачений у тому, що не повідомив своєчасно в Москву про смерть гетьманської дочки Парасковії Шереметєвої, за це підлягав покаранню – його повинні були посадити на 4 дні у в'язницю. Проте на прохання гетьмана голова батуринських стрільців був звільнений від арешту²⁶.

До обов'язку стрілецьких голів у Батурині також входило управління поштовою станцією. З гетьманської столиці в Москву відправлялися не лише відписки батуринських стрілецьких голів, але й документи від воєвод і приказних ізб Києва, Чернігова, Переяслава і Ніжина. Тому не випадково, що в 1684 р. стрілецький голова у Батурині П. Ієвлев прийняв при передачі справ від попередника, С. Воєйкова 80 поштових коней²⁷.

Роль стрілецьких голів у Батурині зростала в періоди політичної нестабільності. Тут, мабуть, найяскравішим прикладом є усунення від влади гетьмана Д. І. Многогрішного у березні 1672 р. і ускладнення відносин гетьмана і Москви, що передувало цій події. Ще влітку 1671 р. гетьман Д. Многогрішний говорив стрілецькому голові М. Колупаєву, що нібито цар вирішив віддати Лівобережну Україну Речі Посполитій, тому, за його словами, Запорозькому Війську краще бути під владою кримського хана. Одночасно голова батуринських стрільців повідомив путивльському воєводі про те, що гетьман вступив у таємні зносини з гетьманом Правобережної України П. Д. Дорошенком²⁸.

Коли в січні 1672 р. у Батурин з Москви приїхав стрілецький напівголова А. Танєєв, новий голова стрільців у Батурині Г. Є. Неєлов повідомив його про те, що гетьман підозрював київського полковника К. Солонину в інтригах з метою отримати гетьманство, а також про конфлікт Многогрішного з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем. Варто відмітити, що стрілецький голова зустрічався з протопопом у церкві таємно²⁹. Неєлов також розповів Танєєву, що гетьман просить усіх, хто б не приїхав у Батурин, посилати до нього³⁰. 20 лютого Г. Є. Неєлов писав до ніжинського воєводи І. І. Ржевського, що гетьман у Батурині розмістив полк Ворошила «охотницьких» козаків. Це, на думку стрілецького голови, свідчило про підготовку Д. І. Многогрішним повстання проти російської влади³¹.

Приїхавши повторно 7 березня 1672 р. разом з піддячим С. Щеголевым А. Танєєв знову бачився з Г. Є. Неєловим, який тепер звинуватив гетьмана у об'єднанні з Дорошенком, що він «учинился не по-прежнему» до стрільців, наказав своїм слугам стежити за вірними цареві генеральним обозним П. Забілою, генеральними судьями І. Самойловичем і І. Домонтовичем, а також колишнім полковником Р. Дмитрашко-Райчею. За пропозицією Г. Неєлова, А. Танєєв і С. Щеголев відправилися до

генерального обозного П. Забіли і генеральних судей у ніч з 7 на 8 березня³². На цій таємній зустрічі представники старшини підтвердили звинувачення проти гетьмана, висунуті стрілецьким головою³³.

У ніч з 12 на 13 березня до Г. Неєлова прийшли представники старшини (П. Забіла, І. Домонтович, І. Самойлович, К. Мокрієвич, Ф. Уманець (наказний ніжинський полковник), П. Рославець) і запропонували терміново заарештувати гетьмана, поки він не поїхав з Батурина. Стрілецький голова не став їм заперечувати, оскільки сам раніше фактично звинувачував гетьмана у зраді. Представники старшини разом із стрільцями вирушили у мале місто³⁴. Після арешту старшина віддала скутого гетьмана на двір Г. Е. Неєлова, де його охороняли стрільці. Незабаром колишнього гетьмана відвезли з Батурина³⁵. Таким чином, стрілецький голова опинився у центрі подій під час усунення від влади Д. І. Многогрішного, а в Москві приймалося рішення про підтримку старшини, що влаштувала змову проти гетьмана, багато в чому на основі інформації, отриманої від голови батуринських стрільців.

Через 10 років, у травні 1682 р. в Москві спалахнуло стрілецьке повстання. Влітку і восени того ж року сталися заворушення у стрілецьких гарнізонах українських міст, викликані звісткою про страту 17 вересня батька і сина Хованських, популярних у стрілецькому середовищі, які вилилися у відкриту непокору владі в Києві і Переяславі³⁶. У Батурині ситуація була досить спокійною. На відміну від київських і переяславських стрільців батуринські, вислухавши грамоту 4 жовтня, що повідомляла про страту, тричі «били чолом» (тобто дякували)³⁷.

Проте 18 листопада 1682 р. стольник А. Карандєєв повідомив у Москву про те, що в таємній розмові з ним гетьман І. Самойлович виразив побоювання з приводу можливих замахів «надвірної піхоти» (так стали називати стрільців після повстання в Москві) у Батурині на його життя. Крім того, гетьман мав інформацію, що стрільці «ссылаются с жителями малороссийских городов». У зв'язку з цим на початку грудня у Москві було прийнято рішення про заміну московських стрільців на дітей боярських і солдатів севського та білгородського полків³⁸. 19 грудня того ж року посланий гетьманом у Москву військовий канцелярист В. Булдаковський сказав у розпитуванні в Малоросійському приказі, що стрільці у Батурині «служат смирно»³⁹. У зв'язку з цим у Москві вирішили не міняти батуринських стрільців, тим більше, що до цього тепер закликав і гетьман І. Самойлович: 12 січня 1683 р. вийшов царський указ про перебування тих же стрільців на службі у Батурині і далі⁴⁰. У даному випадку, на жаль, немає відомостей про роль стрілецького голови С. Воейкова у відвертанні можливих виступів батуринських стрільців. Оскільки І. Самойлович мав високий рівень довіри Москви, очевидно, царівна Софія і її оточення, вирішуючи питання про перебування московських стрільців у Батурині, значною мірою зважали на думку гетьмана.

Підбиваючи підсумок, варто зазначити, що голови московських стрільців у Батурині не лише брали участь у організації гетьманської охорони і стежили за порядком у гетьманській столиці, але також інформували Москву про ситуацію на Лівобережній Україні. По своїх функціях і статусі вони близькі до воєвод Києва, Чернігова, Переяслава і Ніжина. Для уряду стрілецькі голови зі стрілецьким гарнізоном у Батурині були одним з інструментів забезпечення лояльності українських гетьманів, в силу цього їхня роль зростала у періоди політичної нестабільності в Гетьманщині, особливо в 1672 р., напередодні і відразу після усунення від гетьманства Д. І. Многогрішного. У свою чергу гетьмани використали стрілецьких полковників як один з каналів спілкування з російською владою. Крім того, гетьмани не виступали проти перебування стрілецького гарнізону в Батурині, оскільки той дозволяв їм не боятися змов старшини.

1. Пирог П.В. Черниговщина в XVII в.: Очерки социально-экономической и политической истории. Дисс. ...д-ра ист. наук. — М., 1999 — С. 491; Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. — 2003 — № 2 — 163.

2. Барсуков А. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по напечатанным правительственным актам. Составил Александр Барсуков, член Археографической комиссии. — СПб., 1902. — С. 14.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 217-218.
4. Костомаров Н.И. Руина. 1663-1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. — Т. XV. — М.; СПб., 1882. — С. 304.
5. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 304; Павленко С. Золотий вік Батурина (1625-1707 рр.) // Сіверянський літопис. — 1995. — № 4. — С. 61; Бузун О. Батуринський гетьман Дем'ян Многогрішний // Батуринські читання. 2007. Збірник наукових праць. — Ніжин, 2007. — С. 39.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее — АЮЗР). — Т. IX. — СПб., 1877. — № 61. — Стб. 251.
7. Романов М.Ю. Стрельцы московские. — М. 2004. — С. 94, 97.
8. Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 171. — Л. 425.
9. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён // Сочинения. — Кн. 6. — Т. XII. — М., 1991. — С. 410.
10. РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 5. — Ед. хр. 264. — Л. 2-6.
11. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 11. — Л. 1-6.
12. Павленко С. Вказ. праця. — С. 62.
13. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1687 г. — Ед. хр. 3. — Л. 56-56об.; РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 186. — Л. 69-73.
14. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 399; Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 426; АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 178 — Стб. 924.
15. АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 178 — Стб. 921.
16. АЮЗР. — Т. XII. — СПб., 1879. — № 43 — Стб. 131.
17. Детальніше про змову проти гетьмана І. Самойловича в 1676 р. см: Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 г.). — М., 2012. — С. 205-207, 208-214.
18. РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 127. — Л. 145.
19. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 6. — Л. 15.
20. Эйнгорн В.О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — Ч. I. — М., 1899. — С. 898-899.
21. АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 152 — Стб. 822-823.
22. АЮЗР. — Т. XIII. — СПб., 1879. — № 165 — Стб. 737.
23. АЮЗР. — Т. XI. — СПб., 1879. — № 204 — Стб. 670-671.
24. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 30. — Л. 24.
25. АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 149. — Стб. 817; № 150 — Стб. 817-819.
26. Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681-1687 гг. — М., 2012. — С. 121.
27. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 6. — Л. 14.
28. Матвеев П.А. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года. (Дело Демьяна Многогрешного) // Русская старина. — 1903 — № 9. — С. 686-687.
29. Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 408; Матвеев П.А. Вказ. праця. — С. 133.
30. Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 410.
31. Там само. С. 411.
32. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 348; Эйнгорн В.О. Вказ. праця. — С. 825.
33. Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 412-413; Матвеев П.А. Вказ. праця. — С. 137.
34. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 358; Бузун О. Вказ. праця. — С. 40.
35. Матвеев П.А. Вказ. праця. — С. 667.

36. Черепнин Л.В. Классовая борьба в 1682 г. на юге Московского государства // Исторические записки. — Т. 4. — М., 1938. — С. 72-74.
37. Буганов В.И. Московские восстания конца XVII века. — М., 1969. — С. 324.
38. РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 171. — Л. 38.
39. Там само. Л. 77.
40. Там само. Л. 4, 283.

Статья посвящена вопросу о роли голов стрельцов в Батурине во взаимоотношениях гетманов Левобережной Украины и Москвы в 1670-1680-е гг. Этот вопрос раскрывается через рассмотрение функций стрельцких голов, а также истории их появления в Батурине.

Ключевые слова: стрельцкие головы, Батурин, Гетманщина, гетман, русско-украинские отношения.

The paper is devoted to considering the question of role commanders of the Streltsy unit of in the Russian – Ukrainian relations. The question is considered by examination of functions of commanders of the Streltsy unit and how ones appear at Baturyn.

Key words: commanders of the Streltsy unit, Baturyn, Hetmanate, hetman, the Russian – Ukrainian relations.

